

צ' ו'ה ש'איר
ע'י זולמאג: ל' ג'ו' פ'נ'ה ג'י'ת' ע'ע'נו

הסיפור פורסם לראשונה ב-1925, זמן קצר לאחר עלייתו המחודשת של עגנון לארץ-ישראל, ואכן העלייה ארצה - מניעה הנסתרים ותוצאותיה הגלויות לעין - עומדת במרכז האגדה הכמו-נאיבית שלפנינו. אין זאת כי עגנון העסיק את עצמו בשאלה אם יוסיף לראות את הוריו ובני משפחתו, ונתן להרהוריו ולחששותיו אלה חזות על-זמנית כמו-אגדית. הוא העטה על בעיות היום-יום שהטרידוהו מעטה של יושן, המנתק כביכול את המסופר מן המציאות הממשית בת הזמן החדש. המעשייה האגדית פורסמה בראשונה בכתב-העת הדיים (כרך ד, חוב' א, ניסן-אייר תרפ"ה), כנראה לקראת פסח, בשם "מעשה העז או פי המערה", ובאותה שנה פורסמה גם בקובץ פולין, סיפורי אגדות (הוצאת הדיים, תרפ"ה). בקיץ 1925, בישר עגנון לרעייתו כי מכר את "מעשה העז" בעשר לירות מצריות, וכי סיפורו ייצא ככל הנראה לאור לקראת ראש השנה כשי לבתם ליום הולדתה¹. ככל הנראה כיוון עגנון בדברים אלה לפרסומו המחודש של "מעשה העז" כסיפור לילדים בהוצאת הגנה שבעריכת יחיאל היילפרין, בלוויית איורים מאת זאב רבן. בקובץ אלו ואלו כלול סיפור זה באסופת הסיפורים "פולין: סיפורי אגדות", מיד לאחר הסיפור "על השחיטה", שגם במרכזו עומדת עז יוצאת דופן (שכמוהו כתרנגולת המטילה ביצי זהב מן האגדות).

"על השחיטה" הוא סיפור על אלמנה מטופלת בבנים, שבעוניה הרב הזינה את ילדיה בחלב עז בלבד, אך הם גדלו לתפארת והתמירו בלימודיהם. יום אחד הגיעו חמלניצקי ופורעיו, עברו מבית לבית, והשאירו אחריהם חורבן, הרס והרג. האלמנה חילקה לבניה סכינים, והכינה אותם למות על קידוש השם, אך בהתקרב הפורעים, חששה האלמנה פן ייהנו הנבלים מחלב העז המופלאה שברשותה, ושחטה אותה בהסכמתה האיילת של הבהמה. ראו הפורעים את סימני הדם על מפתן הבית, ושיערו שבני הבית כבר אינם בין החיים, ומשום כך פסחו על בית האלמנה. כך ניצלו האם ובניה, וביתם נותר הבית היחיד בעיירה שלא ניווק, ועל כן הפך לימים לבית-הכנסת. האגדה מייחדת כמובן את האגדה הנודעת מאת האחים גרים על העז ושבעת הגדיים שהסתתרו מפני הזאב, ומעבה אותה בסיפור האיל מפרשת העקרה, הנשחט תחת הבן שניצלו חייו. גם בסיפור "על השחיטה" (שכותרתו רימזת כמובן לכותרת שירו של ביאליק שנכתב בעת פרעות קישינב,

פרק שמיני

בין אביב העלומים לכפור הזקנה

שתי גישות לעלייה לארץ-ישראל לפי הסיפור "מעשה העז"

אָבֶל הַשָּׁמַיִם,
פָּעַז לְבָנָה,
עָלוּ לְלַחֵךְ אֶת הַצֵּיִר גְּגוּתֵינוּ.
(נתן אלתרמן, "יום פתאומי"
מתוך כוכבים בחוץ)

תחפושת של אגדה תמימה

סיפורו הקצר של עגנון "מעשה העז" פותח בקורותיו של זקן "שהיה גונח מלבו", ורופאיו ציוו עליו לשתות חלב עזים כדי ששירפא ממחלתו. הזקן קנה עז שנהגה להיעלם לעתים מזומנות, ובשובה הביתה היו דדיה מלאים חלב מתוק מדבש וטעמו כטעם גן עדן. ביקש הזקן לדעת את מקור החלב המשובח, והורה לבנו לעקוב אחר העז. זו הביאה את הצעיר בקפיצת הדרך לארץ-ישראל, ובצאתה מן המערה אכלה חרובים מן העץ ושתתה ממי המעיין. הבן רווה נחת ממראות הארץ וממנהגי בניה, אך ניסיונו להביא את אביו ארצה בעזרת פתק שהחביאו באוזנה של העז, עלה בתוהו: האב שראה את העז חוזרת בלי הבן, חשב בטעות שבנו "טָרַף טָרַף", וציווה לשחוט את העז. רק אז גילה במאוחר את הפתק שהוטמן באוזנה, והבין שנחרץ גורלו: מעתה נגזר עליו להישאר בגולה, מנותק מבנו, ובריאותו עתידה להידרדר, באין העז וחלבה. סוד המערה וסוד קפיצת הדרך לא ייודעו לו לעולם. טעות טרגית, שהיא בבחינת "מעוות לא יוכל לתקון", גרמה לפרדתו מבנו. הפרדה היא נצחית, ואת הנעשה אין להשיב, וכרכרי האב "עכשיו אקפח את ימי בגלות הזאת".

המאה ה-19, לקראת הקונגרס הציוני הראשון (ואחריו). ברי לקראת שמחלתו של המלמד תכריענו, מומיו לא יירפאו והוא לא יגיע הביתה לפסח מדרך הנדרים הממושכת. חלומו הוורוד על העתיד הצפוי לו "בבית" לאחר "הסדר" יישאר אפוא חלום שווא ("הוי, רבוננו של-עולם! / מתי, מתי יגיע / זה-היום אֶקְנֶנוּ - / לא בְּכִלְיוֹן עֵינַיִם - / פי בְּלֵב נֶמֶק וּבִלְהוּ. / זה-בְּכָר אֲחוּשׁ מְדַקְרוֹת / פְּעִיז מְדַקְרוֹת מִחַט / מְצַד קְוֵי הַשְּׁמַאֲלִי, / כְּמוֹ תּוֹלְעַת זּוֹלְלָה / שָׁם מוֹצְצָת, מוֹצְצָת - / אוֹלָם אֵין בְּכָךְ פְּלוֹם; / לְכַשְׁאָבָא אֶל-בֵּיתִי, / לִי אֲכִינָה תְרִיקָה / וּמְעוֹזֵי אֲשֶׁת הַלֵּב - / וְהַסִּירוֹתֵי כָל-מֶכֶה // וְאֶתְקַן כָּל-מוֹם -"). ברוח הגותו של אחד-העם, האמין ביאליק כי לתיקון מומיהם של היחיד ושל העם נחוצה תקופה ממושכת של "הכשרת לבבות", ולא נס או מעשה קסמים מהיר שאינו אלא אחיזת עיניים.

ברוח שירו של ביאליק תיאר גם עגנון בסיפורו "זקן אחד שהיה גונח מלבו. באו ושאלו לרופאים. אמרו שישתה חלב עזים". ברוח שירו של ביאליק, עתיד הזקן החולה והפסימי להישאר מאתור, ולקפח את שארית ימיו בגלות. רק בנו הצעיר והאופטימי יזכה לראות את ארץ-ישראל וליהנות מאווירה ומפירותיה. דבורה ברגמן טענה בצדק כי הבן תמים ואופטימי ופעולותיו ספונטניות, ועל כן הוא יכול לנצל את שעת הכושר שהזדמנה לידו ולהגיע ארצה. האב, לעומת זאת, הוא אדם הגיוני וחקרן, ו"החקירה המבררת סיכויים וסיכונים לפני מעשה איננה מתיישבת עם ההיענות המהירה והספונטנית לנס, המתרחש וחולף כהרף עין".⁴ ניתוחה מבהיר יפה את פניה העל-זמניים של האגדה "הנאיבית" שלפנינו, המשוללת לכאורה סימני זיהוי היסטוריים (על-פי-רוב כתובות אגדות בסגנון נטול סימני זיהוי מסומננים (marked); דהיינו, בסגנון של a-topos ו-a-chronos), ואילו אני מבקשת לזהות את צדו האקטואלי של סיפורו של עגנון, המתחכם ומתחפש למעשיית חסידים תמימה שלא מכאן ולא מעכשיו.

למעשה, בסיפור "מעשה העז" מקופלים כבקליפת אגוז כל תולדות הציונות בשנים שקדמו לעלייתו הראשונה של עגנון ארצה ומקופלים בו גם כל הוויכוחים שהתנהלו ברמה בדבר הדרך הנכונה בדור של "על פרשת דרכים", שעל ראשו מרחפת שאלת "לאן?". הוויכוחים בשנות מפנה המאה העשרים התנהלו בין "הזקנים" לבין "הצעירים",

בפסח תרס"ג) משובץ הצירוף "מעשה העז" בין הסיפורים שסיפורי הבנים לאמם בחזורים ממקום תורה ("ומספרים לה כל מיני מעשיות נאות כגון מעשה העזים של ר' הניגא בן דוסא [...] ומעשה העז שהייתה לה מערה אחת, שהייתה הולכת בה לארץ ישראל ומביאה משם כדריה חלב הרבה מתוק מדבש וטעמו טעם גן עדן").

סיפורים על בהמה המנחה את בעליה בדרך ומאפשרת את קפיצת הדרך מצויים במקורות אחדים ממקורות ישראל. כך, למשל, מסופר בתלמוד הירושלמי (מעשר שני, פרק ה, הלכה ב) על רועה מארץ-ישראל שרץ אחר שורו והגיע בקפיצת הדרך לבבל. בקובץ סיפורי עם שערך רב נוי, מסופר על פרה שידעה להגיע לירושלים בדרך סתרים גפתלת. אנשי ירושלים הסתירו באוזנה מכתב המספר על סגולתה הפלאית, אך בעלי הפרה גילו את המכתב רק לאחר ששחטו אותה, וכך קיפחו במו ידיהם את סיכוייהם להגיע לירושלים.² רב נוי אף מביא מעשייה על זוג זקנים, שהעז שבכעלותם נהגה לעתים להיעלם ולשוב עם חלב מתוק מדבש. עקב הזקן אחר עזו, ובא עד פתח מערה שדרכה הגיע בקפיצת הדרך לארץ-ישראל. מארץ-ישראל שלח הזקן לאישתו איגרת בתוך אוזנה של העז, אך האישה לא ראתה את האיגרת מבעוד מועד, וגילתה אותה רק במאוחר, לאחר ששחטה את העז, וכך קיפחה את סיכוייה להתאחד עם בעלה בארץ-ישראל.³

סיפורי התמצה ושיבוש רב-דוריים מצויים למכביר ביצירת עגנון, לסוגיה ולתקופותיה, וכאן לפנינו אחד הגילויים המוקדמים של לייטמוטיב חשוב ומרכזי זה, המכריח את יצירתו של עגנון ככריח. הבן זוכה אמנם להגיע לארץ-ישראל, אך הקשר עם אביו משתבש ומתנתק. אביו הזקן יישאר בעמק הבכא, וימשיך לגנוח מלבו כמו לייזר-מנדל המלמד, גיבור שירו של ביאליק "תקוות עני" (מונולוג דרמטי שביאליק הכתירו תחילה בשם "הרהורי המלמד"), המקווה שחלב העז ירפאו ממחלתו ויחיש את יום שובו לביתו. מלמד קשיש זה, גיבור שירו של ביאליק, מאמין בתמימותו שיום שובו לביתו קרב ובא, והוא חולם על צאתו לחופשי מתקופת עבודתו הממושכת במרחקים, אך הקורא יכול להבין אל נכון שזקן חולה זה יישאר סרוח על צדורות חסכוניותיו כאותם "מתי מדבר האחרונים" משירו של ביאליק (את שני השירים הללו כתב ביאליק בסוף שנות התשעים של

גם עגנון, שחיבר בשנים 1919-1920 את הנוסח הראשון של הרומן *הכנסת כלה*, שילב בו קטעים מחזורים בנוסח המקמה. ביאליק ועגנון, ולפניהם יל"ג ב"שירי אלמקמא"ת" שלו, הכירו מן הסתם את המקמות העבריות, שנכתבו במאות ה-13 וה-14 בהשפעה ערבית (את המקמות של יהודה אלחריזי, יוסף אבן זכארה, ברכיה הנקדן ועימנואל הרומי), אך את המוטיבציה להחיות את ה'נ'ר הביניימי הזה הם קיבלו ללא ספק מהופעתו המחודשת בספרות הגרמנית.

גם בסיפור שלפנינו משולבים לפחות ארבעה משפטים המשובצים בחרוזים בנוסח המקמה, ואלה מקנים לסיפור אופי כמו-עממי, "תמים" ו"נינוח", כבאגדה לילדים, שלא מכאן ולא מעכשיו. יש להבהיר ולהדגיש: לא רפרודוקציה של תמונה ישנה לפנינו, כי אם שימוש מושכל בסממנים "ישנים נושנים" כדי לחדש את היצירה ולעשותה מודרנית ועדכנית יותר. חרוזים "ילדיים" כמו-עממיים אלה, המשולבים ב"מעשה העז", משככים לכאורה את הרושם של הסיום הטרגי ומעמעמים אותו, ואפשר ש"התמימות" הכמו-ילדית דווקא מעצימה את הטרגדיה:

- על העז מסופר כי "לא מצאואה לא בחצר ולא בגן, לא על גג בית המדרש ולא אצל המעיין [...] עד שחזרה מאליה ובחזירתה היו דדיה [...]".
- כשהצעיר הולך בעקבות העז נאמר ש"וכך היו הולכים שעה או שעתיים, ואולי יום או יומיים, כשכשה העז בזנבה וגעתה בפיה, והמערה לסופה הגיעה".
- כשהאב חושב בטעות שכנו כבר אינו בין החיים, נאמר עליו כי "בני, בני איכה? בני מי יתן מותי אני תחתיך [...] התחיל מטפח על ראשו וצועק ובוכה ומיילל [...] והיה בוכה והולך ומתאבל".
- בסוף הסיפור נאמר כי "מני אז פי המערה סמוי מן העין, ודרך קצרה עוד אין. ואותו בחור, אם לא מת, עתה ינוב בשיכה דשן ורענן בארצות החיים שקט ושאנן".

בתקופת שהותם המשותפת בברלין, החל ביאליק, כאמור, לחבר את נוסחה המוקדם של המקמה האגרית "אלוף בצלות ואלוף שום", הספוגה ברעיונות עדכניים ואקטואליים,⁶ ויש לשער ששוחח עליה עם עגנון באחת מפגישותיהם הרבות.⁷

אך זהותם של "הזקנים" ושל "הצעירים" הלכה והשתנתה ללא הרף ככל שנקף הזמן. בתזוילה זוהו "הזקנים" עם "דוד המדבר", שלא נתפש לרעיון הציוני ולא חלם להגשים את חלום ציון. אחר-כך זוהו "הזקנים" עם "חובבי ציון", שהלכו בקטנות, הרבו לדבר ומיעטו לעשות. לבסוף זוהו "הזקנים" עם אנשי אודסה, אנשי הציונות הרוחנית ובית-המדרש האחד-העמי, שהתנגדו לפתרונות מהירים של בן-לילה (וראו מסתו-פלייטונו של ביאליק "צעירות' או 'ילדות'?" במדור "דברי ספרות" בכרך כל כתביו).

צעירים וזקנים

כדי להגיע אל המסרים האקטואליים, השזורים בין שיטי "האגדה" שלפנינו, עליי להפליג ולהאריך בנושא הזקנה והעלומים, שבמרכזה של יצירה קטנה אך רבת רבדים זו שלפנינו. הניגוד הבינרי בין הבן הצעיר לאביו הזקן עומד בבסיס סיפור של עגנון, שנועד בעת ובעונה אחת לשני סוגי קוראים: לקורא הבוגר ולקורא הילד. הקוראים הצעירים אמורים היו ליהנות מן העלילה הפשוטה והגלויה לעין, ואילו הקוראים הבוגרים בני-התקופה, וחבריו הסופרים של המחבר במיוחד, אמורים היו להבין את המסרים ההגותיים הסמויים, הטמונים כאן בין השיטין (כבשירו הסיפורי לילדים של ביאליק "הנער ביער" מ-1922, שגם בו מגיע הנער לבית אבא ולאריך אבות בקפיצת הדרך).

שירו האלגורי של ביאליק נכתב בשנים שבהן ישב המשורר בגרמניה בצוותא חדא עם עגנון, והחליף אתו רעיונות, מתנות ושירי הקדשה. כל שירי ההקדשה הללו נכתבו בחריזה האופיינית למקמה, שכן המקמות של אלחריזי תורגמו במאה התשע-עשרה לגרמנית על-ידי פרידריך ריקרט והשפיעו על ההומור המחרוז הגרמני, שהשפיע על ביאליק ועל עגנון.⁵ ביאליק, בבראו אחרי המלחמה והמהפכה להפך את שתיקתו ולחדש את פני שירתו בסוגות ובסגנונות חדשים, חיפשם ומצאם בין השאר במקמה (בתקופה זו כתב את "התרנגולים והשועל", את "גן עדן התזותון" ואת נוסחו הראשון של "אלוף בצלות ואלוף שום").

פיראזשניקאָוּוּ הוא תרגום חופשי של השיר מן ההגדה, והוא פותח בחוליה הראשונה של סיפור השרשרת "חד גדיא": "אַ מַעֲשֵׂה מִיט אַ צִיגְעֵלְע / הָאָרַט אױס, אַבּוֹת וּבָנִים! / דָּער פֿאַטער האַט פֿעצאַהֶלַט פֿאַר אַיָהר / צײַו גילדען מוזמנים" (מעשה בעז / שמעו אבות ובנים / אבא שילם בעבורה / שני זוזים במזומנים)⁸.

סיפור פסח וההגדה של פסח נרמז גם מתיאורו של הבן הצעיר ברגע הגיעו בקפיצת הדרך לארץ ישראל ("תלה הבחור עיניו למרום ואמר, ברוך המקום ברוך הוא שהביאני לארץ ישראל"). מילות הברכה "ברוך המקום ברוך הוא" מקורן בהגדה של פסח. בשבת החלה בפסח נהגו לקרוא בקהילת אשכנז את מגילת שיר השירים, הרצופה בתיאורי אביב, ואכן סיפורו של עגנון רצוף אף הוא בתיאורי אביב ובפסוקי שיר השירים. כך, למשל, מתואר היעלמה של העז במונחי היעלמו של הדוד משיר השירים ("לא היו ימים מרובים עד שנתעלמה העז, יצאו לבקשה ולא מצאוה", על משקל "בקשתיו ולא מצאתיו" שיה"ש ג, א), וכך מתוארת הארץ במונחי שיר השירים ("דאה הרים רמים וגבעות עם פרי מגרים ובאר מים חיים נוזלים מן ההרים" והעז "שותה ממעין גנים", על משקל "מעין גנים, באר מים חיים, ונוזלים מן-לבנון", שיה"ש ד, טו). כשמבקש הצעיר לדעת לאן הגיע, נאמר "עמד הבחור וקרא לעוברי דרכים, השבעתי אתכם אנשים טובים", על משקל "השבעתי אתכם בנות ירושלים" (שיה"ש ב, ז; ג, ה; ה, ח; ד, ו). וכן "אמר לעצמו, עד שיפוח היום ונסו הצללים", לפי שיה"ש ד, ו. לאביו כותב הבן בפתק שהוא תוחב באוזנה של העז: "צא לך בעקבי העז", על משקל "צאי-לך בעקבי הצאן" (שיה"ש א, ח).

ריבוי האזכורים לפסוקי שיר-השירים, טוענת פנינה שירב, "מעניקים אופי אידילי-רומנטי לתיאור הארץ, ומרמזים על הווייה של הרמוניה ושלמות בין העם לאלוהיו, בהתאם למסורת הפרשנית האלגורית של שיר השירים"⁹. ריבוי האזכורים לפסוקי שיר-השירים אף מעניק לסיפורו של עגנון אופי צעיר ואביבי, העומד בניגוד קוטבי לתיאורי הזקנה של האב הגונח מלבו (כשם שבסיפור "על השחיטה" הסתמך עגנון על אגדת האחים גרים על העז ושבעת הגדיים, הסתמך כאן, ככל הנראה, על אגדתו של אוסקר ויילד על "הענק וגנו" The Selfish Giant), שבה רק הילד מסוגל להפריח בגן ציצים ופרחים, ואילו

אפשר שהרעיון שבבסיס המקמה הביאליקאית בדבר שני בני מלכים, שהגורל מאיר פנים לתמים שבהם ומסתיר את פניו מרעהו החכם והמתחכם, שימשה לעגנון מקור השראה ומודל חיקוי. המקמה הביאליקאית מספרת כזכור על בן מלך חסר יומרות שהביא במקרה לאי בודד שק עם בצלים, וקיבל בעבורו מאנשי המקום שק עם זהובים. התקנא בו רעהו הערמומי, והביא לאנשי האי שק עם שומים, אך קיבל מהם בעבור מתנתו היקרה שק של בצלים. קשה לכוון את מהלכי הגורל, אומרת יצירה זו בסמוי, וקשה לחזות מי יצליח ומי ייצא במפח נפש ובאוזניים מקוטפות. גם כאן לפנינו שני גיבורים - אב זקן וכן צעיר - ודווקא הצעיר, התמים והנעור מדעת, מצליח מבלי דעת להגיע לארץ, ואילו אביו החקרן והסקרן, שכבר קנה בינה ודעת וניחן בחכמת זקנים, מקפח במו ידיו את סיכויי להגיע אף הוא אל היעד הנבסף.

כדי לאפיין את הבן הצעיר ולהטעים את ההבדלים בינו לבין אביו, גדש עגנון את סיפורו ברמזים רבים לצעירות ולאביב, וכן ברמיזות לפסח, חג האביב. אפילו הכותרת - "מעשה העז" - אינה אלא תרגום מילולי של הכותרת ביידיש "אַ מעשה מיט אַ ציגעלע" (גרסה ביידיש של "חד גדיא" מאת י" פיראזשניקאָוּוּ, וילנה 1908 מן ההגדה של פסח). שיר זה פותח בהקדמתו המחורזת של המשורר:

אַ פֿסטֿדיִגע ליעדֿעלֿע

ווייל איך זינגען מיט אַ נייגון:

אַ מוסר פֿאַר די אַלטערע

און פֿאַר קינדער פֿאַרֿעניגֿען.

ובתרגום חופשי: "שיר קטן לפסח / אשירה בניגון / מוסר השכל הוא להורים / לילדים - תענוג". הוא שאמרנו, גם סיפורו של עגנון הוא סיפור כבד הגות ומוסר למבוגרים ואגדה לילדים. המשך שירו של

שלמה הצעיר, גיבור שירו של מיכ"ל, אינו יודע יגון וחשש מהם, והחיים מאירים אליו את פניהם. כך גם הבן הצעיר בסיפורו של עגנון: הוא רואה סביבו רק את היפה והטוב, מברך את אנשי המקום, נושא עיניו השמימה ומברכם על מזלו הטוב. כולו מחמדים ותמימות, תרתי משמע.

לעומת זאת, אביו הזקן והחולה רואה הכול דרך עיניו המפוכחות והפסימיות של קהלת הזקן, בגלגולו כאיש חולה וחסר נחמה בשירו של מיכ"ל, ניגודו של שלמה הצעיר, מחבר שיר השירים. הוא אינו מסתפק בחלבה המתוק של העז, אלא אומר לבנו "מתאוה אני לדעת להיכן היא הולכת ומהיכן היא מביאה חלב זה", כדברי קהלת על האיש שיש לו לכאורה כל אשר תתאוה נפשו, אך תמיד הוא שרוי בתחושה של חוסר סיפור והחמצה, ובסופו של דבר הכול הולך אל בית עולמו:

יֵשׁ רָעָה, אֲשֶׁר רָאִיתִי תַּחַת הַשָּׁמַיִם; וְרָבָה הִיא, עַל-הָאָדָם. אִישׁ אֲשֶׁר יִתֶּן-לוֹ הָאֱלֹהִים עֲשָׂר וּנְכָסִים וְכָבוֹד וְאִיגוּוֹ חָסֵר לְנַפְשׁוֹ מִכָּל אֲשֶׁר-יִתְּאוֹה, וְלֹא-יִשְׁלִיטֵנוּ הָאֱלֹהִים לְאָכַל מִמֶּנּוּ [...] אִם-יִוָּלֵד אִישׁ מֵאָה וְשָׁנִים רַבּוֹת יִחְיֶה וְרַב שְׂיֵחֵיו יִמִּי-שָׁנָיו, וְנַפְשׁוֹ לֹא-תִשָּׁבַע מִן-הַטּוֹבָה [...] וְאֵלּוֹ חִזָּה, אֲלֶיךָ שָׁנִים פְּעֻמִּים, וְטוֹבָה, לֹא רָאָה--הֲלֵא אֶל-מְקוֹם אַחֵד, הַכֹּל הוֹלֵךְ.

אננם, לולא תאוות הדעת של האב הזקן, לא היה בנו מגיע לארץ-ישראל, אך תאוות דעת זו גם הייתה בעוכריו של האב הזקן, הכשילה אותו וגרמה לפְּרֵדָה הטרגית בינו לבין בנו, כדברי הפסוק "ויוסיף דעת יוסיף מכאוב" (קהלת א, יח). לבנו, ההוגה את רעיון המשיחה (החבל הקשור לזנב העז) אומר הזקן בלשונו של ספר משלי: "בְּנֵי אִם חֹכֵם לְבָרֶךְ יִשְׂמַח לְבִי גַם אֲנִי" (משלי כג, טו). שוב משתמש הזקן בלשונו של ספרות החכמה המקראית, וכל דבריו נאמרים בטעם זקנים דעתניים. כאשר חוזרת העז מן הדרך בלי הבן, בוכה האב ומשמיע קינה המשלבת בתוכה את קינת דוד על בנו אבשלום ואת קינת יעקב על בנו יוסף ש"טרופ טורף" (קינת יעקב התבררה כזכור בסופו של דבר כקינת שווא, כבסיפורו של עגנון):

הענק הזקן ממלא את הגן בגלידי הכפור של הזקנה). ייזכר עוד שמגילת שיר-השירים נקראת בשבת של פסח, וגם "מעשה העז" רצוף בתיאורי שבת חגיגיים:

עד שהוא יושב ומתבשם בקרושתה של ארץ ישראל שמע כרוז בואו ונצא לקראת שבת המלכה, וראה בני אדם כמלאכים מעוטפים בסודרין לבנים וענפים של הדסים בידיהם וכל הבתים מאירים בנרות הרבה. הבין מדעתו שהגיע ערב שבת עם חשיכה ואין בכדי שיחזור. עקר קנה וטבלה וכתב מכתב לאביו [...].

כניסת השבת הממשמשת ובאה מחייבת את הבן לקצר במכתבו, ועל כן הוא מאיץ באביו ומפציר בו: "אל תשאלני איך הגעתי לכאן אלא אחוז במשיחה שקשורה בזנבה של העז וצא לך בעקבי העז". גם תיאורי השבת שבמקורות גרמזים כאן בין השיטין. כך, למשל, משפט הסיום של הסיפור "ואותו בחור אם לא מת, עוד ינוב בשיבה דשן ורענון" מבוסס על מזמור תהלים ("עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו", תהלים צב, טו), ומזמור זה - "מזמור שיר ליום השבת" - נכלל כידוע בקבלת שבת. המשפט "שמע כרוז בואו ונצא לקראת שבת המלכה" מבוסס על המסופר במסכת שבת קיט, ע"א ברבר רבי חנינא שהיה מתעטף ועומד בערב שבת ואומר "בואו ונצא לקראת שבת המלכה", והפיוט "לכה דודי" (ובו המילים "לקראת שבת לכו ונלכה / כי היא מקור הברכה"), שחיברו שלמה אלקבץ, ממקובלי צפת במאה ה-16, מבוסס על מנהגם של מקובלי צפת לצאת לקבל את שבת המלכה מעוטפים במלבושים לבנים.

כל האזכורים הללו - אזכוריו המרומזים של הפסח ושל שיר השירים ואזכוריה הגלויים של השבת בארץ-ישראל - מעצימים את תחושת האביב האופפת את הבן הצעיר מכל עבר. לפנינו צעיר ומלא אמונה, *tabula rasa*, שטרם טעם מעץ הדעת ושעלומיו הזכים לא הוכתמו עדיין - כדברי מיכ"ל על שלמה הצעיר - בשאלת "מדוע?": "וְהַשֶּׁלֶג הַלְבָּנוֹן לֹא יִדַּע רָגֵל / בֶּן נֶפֶס עֲלוּמָיו לֹא עוֹד הוֹעֵמִי; / עַל בֶּן לְבוֹ יִחַד נַפְשׁוֹ בּוֹ תִּגַּל / כִּי עוֹד לֹא קִינִים עַל אֲזוֹנוֹ רַעְמוֹ [...] אֶךְ בְּגוֹהוֹת שְׁחֹר חַיִּיו לֹא עָלוּ / עוֹד עֲרַבְּם לֹא חָזָה עַת כִּי יוֹעֵבוּ; / עַל בֶּן הַחַיִּים בְּעֵץ לֹא נִמְשְׁלוּ / כָּל יוֹם לְפָרִי חֲדָשׁ עֵינָיו חֲשָׁבוּ."

הסיפוריים והסיכונים בעולם אבסורדי

מדוע חובבי ציון הזקנים, שהמליצו על הישגים מוחשיים של "יום קטנות" - עוד עז ועוד דונם - לא עלו ארצה, ואילו בניהם התמימים והצעירים הצליחו לעלות אליה ולממש את "רעיון היישוב"? בשנותיה הראשונות של הציונות, עדיין פעל ב"קריית ספר" העברית סופר קשיש כרוגמת משה ליב ליליינבלום, שהיה למנהיגם ולדפוס של "חובבי ציון", מטפחי "רעיון היישוב". ליליינבלום, שפשט את בגדי המשכיל, תקף את רעהו ושותפו לשעבר יהודה ליב גורדון, והטיח בו האשמות מהאשמות שונות. בערוב יומו מצא משורר משכילי כרוגמת יל"ג את עצמו והוא בודד ומנוודה: הציבור ה"לאומי", שהיה מוכן להטות אוזן ליליינבלום, האשים אותו בהתנכרות של משכיל קוסמופוליטן לאחיו, השמים פניהם כלפי מזרח. מן העבר השני, אותו חלק בציבור שנהה אחר קוסמופוליטיות וערכים מערביים מתקדמים, לא ראה ביל"ג רע לרעיון או מורה דרך. "צעירים" מערביים כמו ברדיצ'בסקי או טשרניחובסקי היטו אוזן לדברי הביקורת של חברם ראובן בריינין, והחלו לראות ביל"ג ובשירתו שריד מיושן וקרתני של הדור הקודם - דור שלא ידע את לבטיו של האדם החדש, והשחית את יצירתו במגמתיות חד-צדדית. מקלט מן הכרידות המתסכלת הזאת מצא המשורר החולה והנרדף על דעותיו בחיק ציוני אודסה, ובאופן מיוחד אחד-העם ורביצקי. אלה טרחו או בהוצאת סיפוריו, וראו בו בעל-ברית להרהורי הספק שלהם בדבר האפשרות לממש לאלתר את שני החלומות שהלהיבו או את הלבבות: חלומם המתוק והסנטימנטלי של "חובבי ציון" שהיה לטעמם פשטני וחסר מעוף, מחד גיסא, ומאידך - חלומם האוטופי ורב המעוף של הרצל על "מדינת היהודים", שהיה לטעמם חפוז ונמהר יתר על המידה.

כראליסטן בהיר עין ראה אחד-העם את נקודות הזיקה של שני הפלגים ה"מעשיים", המבקשים הגשמה מהירה: תנועת "חיבת ציון", שבהנהגת ליליינבלום, והציונות המדינית, שבהנהגת הרצל. שני פלגים אלה היו היפוכה של הדרך המתונה והאבולוציונית שהציע אחד-העם בתכנית "הכשרת הלבבות" שלו; ואכן, לאחר הצלחתו המרשימה של הרצל בקונגרס הציוני הראשון, הצטרפו רוב אגודות "חובבי ציון" לתנועתו של הרצל, ודחקו את אחד-העם ואנשיו ממרכז

כיון שראה הזקן את העז שהיא חזרה ובנו איננו התחיל מטפח על ראשו וצועק ובוכה ומילל, בני, בני איפה? בני מי יתן מותי אני תחתך, בני בני, והיה בוכה והולך ומתאבל על בנו, כי אמר היה רעה אכלתהו, טרוף טרוף בני. וימאן להנחם ויאמר, ארר אל בני אבל שאולה. וכל אימת שראה את העז היה אומר, אוי לו לאב שהגלה את בנו ואוי לה לזו שטרדתהו מן העולם.

חכמתו הרבה וניסיון חייו העשיר היו אפוא בעוכרי האב, משום שזה סמך על כושר השיפוט שלו ולא הטיל בו ספק אפילו לרגע. אילו טפח על ראשה של העז ולא על ראשו, אלמלא גלגל את האשמה על ראשה של העז וציווה לשחוט אותה ("אוי לה לזו שטרדתהו מן העולם"), הן הכול היה בא על מקומו בשלום. שאלת "איפה" מעלה כאן את סיפור האכילה מעץ הדעת והאוות הדעת שלא באה על סיפוקה, סיפור הנקשר כמובן לגירוש מגן העדן, ודברי החרטה של האב ("אוי לו לאב שהגלה את בנו") מעלים את דברי האל על בניו ("אוי לאב שהגלה את בניו", ברכות ג, א). תוהו משתרר בעולם: החוטים ניתקים, המסכת מתפוררת והגאולה מתעכבת, כבסיפורו של עגנון "עגונות".

ההבדלים בין האב לבנו הם אפוא כהבדל בין שלמה הצעיר והאופטימי, מחבר מגילת שיר השירים, לבין קהלת, גלגולו הזקן והפטימי של שלמה, שחיבר את מגילת קהלת ("כשארם נער אומר דברי זמר, הזקין אומר דברי הבלים" (שיר השירים רבה פרשה א). הבן בסיפורו של עגנון שרוי בטוב, בין נופי שיר השירים, ואילו אביו החולה והזקן יישאר בין כותלי הבית, כמו קהלת הספון בארמונו בשירו של מיכ"ל. ומן המשל אל הנמשל: רק צעירים אופטימיים, שאינם שואלים שאלות מיותרות והולכים אחרי צו לבבם, יגשימו את חלום ארץ-ישראל, רומז כאן עגנון לקוראיו, ואילו הזקנים הרעתיניים והחקרניים יישארו ספונים בבתיהם, וקול פעמוני הגאולה לא יגיע לאוזניהם.

ברלין - אחד-העם וביאליק - היה בסיפור "מעשה העז", המגולל שתי דרכים לעלייה ארצה (דרך מהירה "בקפיצת הדרך" ודרך ספקנית שדוחה את הקץ ומעכבת את הגאולה) רמיזות רבות לוויכוחים שהתנהלו מועל הזירה הציבורית בשנות מפנה המאה העשרים.

האם לפנינו יצירה בינרית, המדברת בזכות תמימותו של הבן ובגנות דעתנותו הנפרזת של אביו? לאו דווקא. עגנון מגלה כאן, מבעד לצעיפי הערפל האגדי, גישה מאוזנת ומפוכחת, שאינה מצודדת בכל מחיר באחד מבין הפלגים המנוגדים. הוא אכן מאמין שרק צעירים תמימים ונעורים מדעת ומספקות יכולים להגשים לאלתר את חלום ציון, אך הוא אינו פוטר את הבן מאשמה: אלמלא נחפו הבן וסמך על התסריט האופטימי שטווה בראשו, לא היה אביו נכשל במעשיו. ייתכן שהיה צריך להצמיד את המכתב לצווארה של העז, ולא לתחוב אותו לאוזנה. עגנון שולח כאן אצבע מאשימה גם כלפי אותם צעירים מהירים ונמהרים, שבתמימותם ובחפזונם מעכבים את הגאולה.

את הגישה הראליסטית המאוזנת הזאת כלפי ההגשמה הציונית יכול היה עגנון הצעיר ללמוד מביאליק, רבו ומורו. בזמן שבתם בברלין, חיבר כאמור ביאליק את המעשייה המחורזת לילדים "הנער ביער", שבה חוזר הבן לבית אבא ולאריך אבות בקפיצת הדרך. בסוף השיר נאמר על משה הנער שהיטיב את מעלליו:

ויגדל לתורה
ולמעשים טובים
ויאכל פל ימיו
צמוקים וחרובים.

מדוע עתיד משה הנער, גיבור שירו של ביאליק, לאכול כל ימיו "צימוקים וחרובים"? משום שחלק מהעם יישאר בגלות, ב"חרד", וימשיך לאכול "שקדים וצימוקים" (פרס שהעניקו הורים מן הנוסח הישן לבניהם, תלמידי "החרד"), וחלק ממנו יעלה לארץ-ישראל, ויאכל "חרובים" (מאכל ארץ-ישראלי, הידוע מן האגדה על שמעון בר יוחאי, מסיפורי חסידים על "קפיצת הדרך", ומסיפורו הכמו-נאיבי של עגנון "מעשה העז"). בט"ו בשבט נהגו לאכול בגולה צימוקים

הזירה. בין אחד-העם לגורדון היו, ללא ספק, גם חילוקי דעות מהותיים: בניגוד ליל"ג, לא היה אחד-העם מעלה ברעתו להמליץ על פתרונות ערואי-ציוניים, כגון על יציאת העם אל "מלון אורחים" עד יעבור זעם. בניגוד ליל"ג, הוא אף לא חשב, כמובן, ששורש הרע נעוץ ברוחנותו היתרה של העם. אף על פי כן, ולמרות נקודות מחלוקת אלו ואחרות, אויבים משותפים עשאוים בעלי ברית לשעה קלה.

בתקופת ברלין התוודע עגנון בתיווכו של ביאליק אל אחד-העם, והפך לידידו. כחסידי של אחד-העם לא יכול היה עגנון הצעיר להוקיר את דעותיו הפוזיטיביסטיות והפשטניות של מל"ל, שתקף בלהט דוגמטי את אחד-העם - האיש ויצירתו. לגבי דידין, ייצג מל"ל את ה"חובבניק" המצוי - אותו טיפוס עממי סנטימנטלי, שהמליץ על "עוד דונם ועוד עז". ייאמר כאן, במאמר מוסגר, שחלק משיריו המוקדמים של ביאליק נראים כתגובה מבודחת למימרותיו התמימות של ליליינבלום, שהיו למשל ולשנינה בחוגו של אחד-העם. ב"דרך לעבור גולים", למשל, העיר מל"ל (בתגובה להערת יל"ג ב"גאולתנו ופדות נפשנו" בדבר צורתו של מפעל הגאולה), כי מוטב היה לעוץ לגואל: "בוא אדוני, דרך החלון, דרך הארובה [...] ובלבד שתבוא ותגאלנו". ובתגובת נגד תיאור ביאליק, בנוסח המוקדם של "אל הציפור", את הסערה המנסה לחרור בערמה אל הבית הדל, ובעליו - איש תם ורגשן, טיפוס עממי מן הנוסח הישן - אומר לה "סורי גבירתי", והיא נכנסת לביתו כנגב דרך הארובה. באחד משיריו המוקדמים, "עצה בתפילה", הדומה דמיון מפתיע לנוסח ראשון של "אל הציפור", תיאר ביאליק "יישובניק" עממי ופשוט, שעזו מתה עליו, ככהמחשה של הפתגם העממי המבודח "עזו של ליליינבלום", שנשתגר בציבור ובספרות כביטוי קריקטורי של "חיבת ציון".¹⁰

את מאמרו הראשון נגד אחד-העם הכתיר מל"ל בכותרת "שומרי רוח ורועים בעבים" לציון רוחנותו היתרה של אחד-העם כראליסטן וכפוזיטיביסט, והטעים שתוספת של עז אחת במושבה עברית בארץ-ישראל היא מאורע חשוב בתהליך התחייה הלאומית מאירוע תרבותי בחבורת "בני משה". הפתגם "עזו של ליליינבלום" הפך למשל ולשנינה בקרב מקורביו של אחד-העם, כתמצות הרלות, הפשטנות וקוצר ההשגה של חובבי ציון.¹¹ לגבי חבריו של ביאליק בתקופת

הערות

1. ש"י עגנון, אסטרליין יקירתי, ירושלים ותל-אביב 2000 (מכתב מיום 3.6.1925).
2. מתוך סיפורי בעלי חיים בעדות ישראל, עורך דב נוי, עיריית חיפה, המוזיאון לאנתולוגיה ולפולקלור, ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י), 1976, עמ' 96 - 98.
3. בקובץ Folktales of Israel, שבעריכת דב נוי ובתרגום Gene Baharay, שיקגו 1969.
4. דבורה ברנמן, "מעשה העז", בחוברת עיונים בסיפורי עגנון, ת"ל - הוצאת מעלות, תשמ"ו.
5. ראו מאמרו של גדעון טורי "הדרך ל'גן עדן התחתון' רצופה כוונות טובות: מטקסט גרמני דרך דגם רוסי לטקסט עברי בשירת הילדים של ביאליק", מעגלי קריאה, 17, אדר תשמ"ח, עמ' 17 - 30.
6. ראו מאמרי "המסכה המבודחת ופניה הרציניים - עיון ב'בריוחה העממית' של ביאליק 'אלוף בצלות ואלוף שום'", סדן, א, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 173 - 201.
7. חיים באר, גם אהבתם גם שנאתם. (ביאליק, ברנר, עגנון - מערכות יחסים), תל-אביב 1992, עמ' 181 - 312.
8. סדר אגדה של פסח עם העתקה רוסית ועם "חד גדיא" בחרוזים מאת י. פיראושניקאוו, וילנה [1908], (הגדה של פסח מיט זשארגאנישע איבערזעצונג מיט פראכטביל מאת י. פיראושניקאוו), בדפוס והוצאת ביי"מ ספרים יצחק פונק. הטקסט מועתק מן המקור כמות שהוא, עם כל השגיאות והשיבושים.
9. פנינה שירב, 'מעשה העז' - סיפור עממי כמסכה, באתר משרד החינוך: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Peda_gogit/Sifrut/SipurKatzar/AgnonShmuelYosef/MaaseEz.htm
10. ראו: יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד, ירושלים תשי"ד, עמ' 118 - 125.
11. ראו: שם, שם.

ושקדים, בבואה-דבבואה מצומקת ויבשה, של פרות ארץ-ישראל, ומכאן אזכורו האירוני של חג זה בשירו של ביאליק, שנכתב ערב עלייתו ארצה (ומכאן גם הצגתה של צידל, גיבורת סיפור פשוט של עגנון, כחברונית העוסקת בממכר צימוקים שבתוכם משתקפת השמש הארץ-ישראלית). לפנינו תחזית ריאליסטית וחסרת אשליות לגבי עתיד העם - תחזית הרחוקה ת"ק פרסה מהמסרים החזוניים החד-משמעיים, שנשמעו אז מפי עסקנים ציוניים מעל כל במה. העם ימשיך לפסוח על הסעיפים, ולא כל בניו יקחו את המקל והתרמיל ויעלו ארצה.

גם סיפורו של עגנון מכיל מסרים דומים: הצעירים התמימים, ועגנון בתוכם, יגשימו את החלום, ואילו האבות הזקנים - המגלמים באישיותם ובמנהגייהם את כל קלקלות הגולה וחוליה - יישארו בעמק הבכא. אשמת הפירוד בין אבות לבניהם חלה על האבות ועל הבנים גם יחד, וגם ליד המקרה יש כאן תפקיד בלתי מבוטל. ברקע הדברים עומד הפתגם ביידיש האומר: "אַ מעשה פון אַ ציגעלע אַ ווייסע" ('מעשה בעז לבנה' [טוטשקאוו 1950], סימן 338), המבטא מצב אבסורדי, דמיוני וחסר פשר. לפנינו עולם מודרני של אטומיזציה גמורה, שבו כל אדם הוא פרודה בפני עצמה, ובמציאות אבסורדית ומפורדת, שבה אין תכלית ואין סיבה ומטובב, מעטים הם הסיכויים שהמסכת תשלם וחוטיה ייארגו אלה באלה.

להפך, הסיכויים שהתכניות תשתבשנה וכל הדרכים תתפררנה גדולים מבעבר. לכאורה לפנינו כל "הנפשות הפועלות" בסיפור העקדה: אב, בן ועז (שכמוהו כאיל מסיפור העקדה). ואולם, שום גס לא יקרה כאן: העז תישחט, כמו האיל, והבן יינצל, אך האב יישאר בעמק הבכא, בלא הבן ובלא ידיעת הדרך אליו. האב והבן יפרדו זה מזה לנצח, והמערה אף היא תתעלם לנצח מן העין, וכדברי עגנון בפתח סיפורו הראשון "עגונות": "יש שמכשול רחמנא ליצלן מתרגש ובא ומפסיק חוט בתוך הידיעה, נפגמה הטלית ורוחות רעות מנשבות חודרות לתוכה ועושות אותה קרעים קרעים". "מעשה העז" הוא סיפור של קרעים ושול פירוד - קרעים ופירוד שאדם מביא על עצמו כמו ידיו, משום שבתקופתנו המודרנית אין הוא סומך אלא על עצמו בלבד, ואוסם את אוזניו ואת עיניו לתכנית האלוהית הגדולה, זו ששלחה אליו את העז כשליח פלאי להביאו לארץ-ישראל.